

ӨЖ 599.6.73 <https://doi.org/10.54944/kzbfo517kw60>**Шарын мемлекеттік ұлттық табиғи паркіндегі қарақұйрықтың (*Gazella subgutturosa* Güldenstädt, 1780) қазіргі жағдайы****Ахметов Е. М., Нысанбаева Г. Н., Сартбаев Ж.Т., Жумаров М.М.,
Нурумов Д.Х., Ашимов А.А., Бакашев А.С.**

Шарын мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Қыдырбаев көшесі, 4, Шонжы ауылы, 041800,
Ұйғыр ауданы, Алматы облысы, Қазақстан.
E-mail: nept61@mail.ru

Тұжырым. Мақалада Шарын мемлекеттік ұлттық паркі территориясын мекен ететін қарақұйрық (*Gazella subgutturosa*) жайлы мәліметтер беріліп отыр. Бұрын қарақұйрық аңшылық нысаны болып табылған. XX ғасырдың ортасында республика аумағын өнеркәсіпке пайдалану, қарақұйрықтың мекен ету аймағының күрт қысқаруына әкеліп соқты, соның салдарынан жануарлар саны едәуір азайды. Нәтижесінде Қазақстанда қарақұйрыққа аңшылық етуге 1951 жылдан бастап тиым салынды және сирек кездесетін түр ретінде Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілді. 2006 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңдегі қарақұйрықтарға жүргізілген санақ жұмыстары жөніндегі мәліметтерге сәйкес, парктегі қарақұйрықтың саны бүгінгі таңда 50% -дан жоғары көтерілгені көрсетіліп отыр.

Кілт сөздер: Шарын мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, қарақұйрық, *Gazella subgutturosa*, 3-ші санат, таралу аймағы, саны қысқарып келе жатқан түр, Қазақстан Қызыл кітабы.

Кіріспе

Жұптұяқтылар отрядының (Artiodactyla) өкілдерінің көпшілігі сымбатты, әсем жануарларлар. Жұптұяқтылардың көптеген түрлерінде маңдай сүйегінен өскен мүйіздері бар. Олар кейбіреулерінде жылма-жыл түсіп тұрса, екіншілерінде өмір бойы сақталады.

Соның ішінде Шарын мемлекеттік ұлттық табиғи паркінде тұлғасы өте сымбатты, дене мөлшерінің ұзындығы 93-116 см, шоқтығының биіктігі 60-75 см келген ашатұяқты жануар - қарақұйрық мекен етеді (Млекопитающие СССР [Mammals of the USSR] 1970).

Қарақұйрық – шөл және шөлейт аймақтардың өкілі. Соңғы уақытқа дейін қарақұйрық Азияның барлық шөл және шөлейт аймақтарында мекендеген және аңшылық кәсіпшілігінің түрі болып табылған. Оның еті жоғары дәмді сапасымен ерекшеленеді, ал терісін сырт және аяқ киім дайындауға пайдаланған, сонымен қатар терісінен өте жұмсақ әрі мықты жұмсақ теріні өңдеген. Мыңдаған жылдар бойы қарақұйрық шөлдің аңшылық нысаны болып келген және адамға заманауи техника көмекке келгенше оның саны азаймаған. Қарақұйрық зерттеушілердің назарын көптен бері аударып отыр, бірақ оларға бақылау жұмыстарын жүргізу өте қиын, оның үстіне жануарлардың саны өте аз, сондықтан экологиясы туралы арнайы жұмыстар аз. Барлық жерлерде қарақұйрықтың санының азайғаны жан-жақты зерттеуді қиындатып және көп жағдайларда зерттеу жұмыстарына мүмкіншілік бермей отыр. Соңғы уақытта жарияланған материалдар бұл жануардың тек бас санын және тіршілігінің кейбір жағын ғана сипаттайды. Сонымен қатар, қарақұйрық Орта Азия, Қазақстанның аңшылық кәсіпшілігінің түрі болғандықтан ғылыми және шаруашылық тұрғысынан қызығушылық тудыруда (Маңызды биологиялық түрлер атласы [Atlas of important biological species] 2006; Мелдебеков, Бекенов [Meldebekov, Bekenov] 2008).

Қарақұйрық (*Gazella subgutturosa* Güldenstädt, 1780) – қуысмүйізділер тұқымдасына жататын жұптұяқты сүтқоректі. Денесінің ұзындығы 93-116 см, шоқтығының биіктігі 60-75 см, салмағы 18-33 кг. Аталықтарының лира тәрізді қара түсті мүйіздері бар, ұзындығы шамамен 30 см. Аналықтары мүйізсіз (Соколов [Sokolov] 1984).

Денесінің үстіңгі жағы қоңыр. Денесінің төменгі, мойын және аяқтың ішкі жағы ақ. Қара түгі бар құйрықты, сол үшін оны қазақ тілінде «қарақұйрық» деп атаған.

Жас қарақұйрықтарда мұрынның көпіріндегі қара қоңыр түсті бет әлпеті және көзден ауыздың бұрыштарына дейін созылған екі қараңғы жолақтары бар.

Қарақұйрық - шөл және шөлейтті, тасты, сазды және аз құмды, өсімдіктер өте сирек кездесетін жерлердің мекендеушісі. Тегіс беткейлерге көтерілуі мүмкін, бірақ тауларда кездеспейді. Қарақұйрықтар ұзақ қашықтыққа, үлкен апаттар немесе ұзақ уақыт бойы қалың қар

сияқты табиғи апаттарда ғана жүреді. Алайда, олар алыс қашықтыққа саяхатқа бейімделмейді және көбінесе табиғи апаттардан өледі. Сонымен қатар, парк аумағында су тапшылығына байланысты, қарақұйрықтардың суаттарға жүру жолдары Алматы - Шонжы және Шонжы - Кеген авто тас жолдарын кесіп өтетін болғандықтан, автокөліктердің қағып кету деректері анықталуда (Шарын мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің 10 жылдығына арналған [Dedicated to the 10th anniversary of the Charyn State National Natural Park] 2014).

Қарақұйрық шөпті және бұталы өсімдіктердің 70-ке жуық түрімен қоректенеді, бұл пияздар, сасырлар, кеуелдер және оларды іздеу мақсатында көп жерлерді аралайды. Жылдың ең құрғақ және ыстық мезгілі шілде-тамыз айларында, қарақұйрықтар бұлақтар маңындағы жайылымдарға көшеді, олардың аз ғана бөлігі, көбінесе ересек аталықтары қалады. Біздің ұлттық паркімізде табиғи су көздері жоқ жерлерде жасалымды суаттар орнатылған, олар Үлкен Бөгеті тауы мен Темірлік шатқалы. Суаттарға жануарлар түнде немесе таңертең барады.

Қарақұйрықтар жаз кезінде таңертең және кешке жақын жайылады, ал күннің ең ыстық уақытында жатақтарда өткізеді. Жатақтары бұталар мен биік шөпті өсімдіктердің жанында жасалады. Қыста қарақұйрықтар күні бойы жайылады.

Қарақұйрық өте сезімтал жануар. Үркіген кезде ол 70 км / сағатына жылдамдықпен жүгіреді (ғылыми эксперимент кезінде анықталды), бірақ бұндай жүгіру бірнеше минутқа ғана созылады. Аналығы алысқа қашып кетпейді, ол лақтарын жасырып қойып, жақын арадан бақылап тұрады.

Қарақұйрықтың ең басты жауы қаскерлер мен қасқырлар. Лақтары түлкі, қаңғыған иттер және бүркіттің жемі болуы мүмкін.

Табынға тамыз айының аяғында, қыркүйек айында жиналады. Қаңтар-ақпан айларында табындары бірігіп, үлкен табынға айналады. Қысқы табындардың ыдырауы наурыз-сәуір айларында, буаз аналықтар шыққан кезде басталады. Жазда жас жануарлардың аналықтары немесе аталықтары, немесе ересектерден, аталықтардан және жастардан тұратын 2-5 топтағы шағын табындар кездеседі.

Қарақұйрықтың күйегі қараша-желтоқсан айларынан басталады, аталықтары 2-5 аналықтардан үйір жинайды, олар басқа аталықтармен жекпе-жекке қатысады. Жүктілік 5,5 айға созылады, бір немесе екі лақ дүниеге келеді, көбінесе екеуден. Тіршілігінің алғашқы күндерінде олар жасырынып жатады, ал анасы бірнеше жүз метр қашықтықта қоректенеді.

Қарақұйрық - құмды және сазды шөлдерде және төбелі тау етектерінде мекендейді. Тау аңғарлары мен теңіз бетінен 2000-3000 метр биіктікке көтеріледі. Мекендеу жағдайлары негізінен суаттардың, шүйгін қоректердің, ал қыста қардың аз болуымен анықталады.

Қазақстанның оңтүстік аймағын мекен ететін қарақұйрық (*Gazella subgutturosa*) – басқа тұяқты жануарлардан өзінің әсемдігімен және көркемдігімен бірден ерекшеленеді. Қазіргі кездегі түрі Алдыңғы, Орта және Орталық Азияда кеңінен таралған. ТМД бойынша қарақұйрық Қазақстан, Өзбекстан, Әзірбайжан, Қырғызстан, Тәжікстан мен Түркіменстан аумақтарында мекен етеді. Бұрындары қарақұйрық аңшылық нысаны болып табылған. XX ғ. ортасында республика аумағын өнеркәсіпте пайдалану, қарақұйрықтың мекен ету аймағының күрт қысқаруына әкеліп соқты, соның салдарынан жануарлар саны едәуір азайды. Нәтижесінде Қазақстанда қарақұйрыққа аңшылық етуге 1951 жылдан бастап тиым салынды. Осылайша, антропогенді әсер ету салдарынан, қарақұйрықтың кезінде мекен ететін тұтас аймағы Іле, Тауқұм, Мойынқұм, Қызылқұм және Үстірт-Маңғыстау болып жекеленген, оңаша микропопуляцияларға бөлініп кетті. 1978 жылы қарақұйрық мекен ету аймағы мен саны жағынан азайып бара жатқан сирек кездесетін түр ретінде Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына (Красная книга Казахстана [The Red Book of Kazakhstan] 1977), Алматы облысының Қызыл кітабына (Алматы облысының Қызыл кітабы [The Red Book of the Almaty region] 2006) және ХТҚО-на (Халықаралық табиғат қорғау одағы) сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген жануарлар ретінде енгізілген.

Жыл сайын Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігіне бағынысты Зоология институтының қызметкерлерінің қатысуымен паркте мекендейтін жабайы жануарлардың санағы жүргізіледі. Осы жұмыстарды жүргізу үшін ҚР БҒМ зоология институты қызметкерлері жасаған әдістемелері қолданылады (Методы учета основных охотничье-промысловых и редких видов животных Казахстана [Methods of accounting for the main hunting and commercial and rare animal species of Kazakhstan] 2003). Сондай-ақ, санақ жұмысын жүргізу кезінде, Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің бұйрығымен бекітілген, Қазақстан Республикасының аумағында жануарлар түрлерін есепке алуды жүргізу жөніндегі 01.03. 2012 ж. № 25-03-01 / 82 нұсқаулығы қолданылады.

Санақ жұмыстары парк автокөліктерін пайдалана отырып жүзеге асырылды. Автокөліктердің өтуі қиын жерлерде жаяу бағыттар бойынша жүргізілді. 2006 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңдегі

қарақұйрықтардың саны туралы мәліметтерге сәйкес, парктегі қарақұйрықтың саны 50% -ға артты. Бұл әрине күндіз-түні қыстың суығына, жаздың ыстығына қарамай, өз міндеттерін атқарып жатқан мемлекеттік инспекторларымыздың еңбегі.

Кесте 1 – Шарын МҰТП-гі қарақұйрықтың 2006-2020 жж. аралығындағы салыстырмалы көрсеткіші
Table 1 – Distribution of gazelles in the Charyn SNPP for 2006-2020 relative indicator

Жылдар															
Атауы	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Қарақұйрық саны															
Қарақұйрық	114	119	130	138	142	149	155	157	159	162	161	175	177	215	252

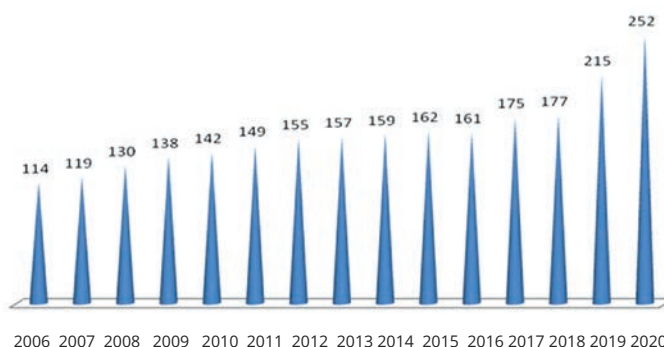

Диаграмма 1 – Шарын МҰТП-гі қарақұйрықтың 2006-2020 жж. аралығындағы салыстырмалы көрсеткіші

Diagram 1 – Distribution of gazelles in the Charyn SNPP for 2006-2020. relative indicator

Қорытынды

Шарын МҰТП-гі қарақұйрықтың саны 2006-2020 жж. аралығындағы жүргізілген санақ есептері 1-кесте және 1-диаграммада көрсетілген. Демек, парк территориясы ерекше қорғалатын аймақ болғандықтан, қарақұйрық саны 2006 жылы – 114 бас болса, 2020 жылғы санақта – 252 басқа жеткен, демек 50%-дан жоғары көтерілгені көрініп отыр. Парктің өсімдіктер мен жануарлар әлемін қорғау үшін бар күш-жігерімізді жұмсайтындығымыз сөзсіз. Сондықтан бұдан да жоғары жетістіктер болатынына сенімдіміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

Алматы облысының Қызыл кітабы. 2006. Жануарлар. Алматы. 490 б.
Красная книга Казахстана. 1977. /Жевнеров, Бекенов, 1983; Деревягин, 1947; Слудский/. 266-267 с.

Маңызды биологиялық түрлер атласы. 2006. Астана. 125 б.

Мелдебеков А.М., Бекенов А.Б. 2008. Қазақстанның сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар жануарлары. Алматы. 61 б.

Методы учета основных охотничье-промысловых и редких видов животных Казахстана. 2003. Алматы. 203 с.

Млекопитающие СССР 1970. /Отв. редактор проф.Формозов А.Н. 2-е, исправленное. Москва: Мысль. С. 221-223. 437 с.

Соколов В.Е. 1984. Пятиязычный словарь названий животных. Млекопитающие. Латинский, русский, английский, немецкий, французский. / под общей редакцией акад. В.Е. Соколова. Москва: Рус. яз. С. 132.

Шарын мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің 10 жылдығына арналған «Шарын мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің және шектес аумақтардағы биоәртүрліліктің қазіргі жағдайы» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. 2014. Алматы. 36-37 б.

REFERENCES

- Atlas of Important Species. 2006. Astana. 125 p.
- Mammals of the USSR 1970. / Responsible Editor Prof. A.N. Formozov. 2nd, corrected. Moscow: Mysl. P. 221-223. - 437 p.
- Materials of the International Scientific and Practical Conference "The Current State of Biodiversity of the Charyn State National Natural Park and Adjacent Territories" dedicated to the 10th anniversary of the Charyn State National Natural Park. 2014. Almaty. P. 36-37.
- Meldebekov A.M., Bekenov A.B. 2008. Rare and endangered animals in Kazakhstan. Almaty. 61 p.
- Methods of accounting for the main hunting and commercial and rare species of animals in Kazakhstan. 2003. Almaty. 203 p.
- Red Book of Almaty region. 2006. Animals. Almaty. 490 p.
- Red Book of Kazakhstan. 1977. /Zhevnerov, Bekenov, 1983; Derevyagin, 1947; Sludsky/. 266-267 p.
- Sokolov V.E. 1984. The five-language dictionary of animal names. Mammals. Latin, Russian, English, German, French. / under the general editorship of Acad. V.E. Sokolov. Moscow. Russian language. P. 132.

Ахметов Э. М., Нысанбаева Г. Н., Сартбаев Ж.Т., Жумаров М.М., Нурумов Д.Х., Ашимов А.А., Бакашев А.С. Современное состояние джейрана в Чарынском государственном национальном природном парке (*Gazella subgutturosa* Güldenstädt, 1780)

Аннотация. В статье представлена информация о джейране (*Gazella subgutturosa*), обитающей на территории Чарынского государственного национального парка. В прошлом джейран был объектом охоты. В середине XX века промышленное использование территории республики привело к резкому сокращению среды обитания джейрана, в результате чего численность животных значительно сократилась. В результате охота на джейрана запрещена в Казахстане с 1951 года и занесен в Красную книгу Республики Казахстан как редкий вид. По данным учета джейрана за период с 2006 по 2020 год количество джейранов в парке увеличилось более чем на 50%.

Ключевые слова: Чарынский государственный национальный природный парк, джейран, *Gazella subgutturosa*, 3 категория, ареал, исчезающий вид, Красная книга Казахстана.

Akhmetov E.M., Nysanbaeva G.N., Sartbaev Zh.T., Zhumarov M.M., Nurumov D.Kh., Ashimov A.A., Bakashev A.S. The current state of jeyran in the Charyn state national nature park (*Gazella subgutturosa* Güldenstädt, 1780)

Annotation. The article provides information about the gazelle (*Gazella subgutturosa*) inhabiting the Charyn State National Park. In the past, the gazelle was hunted. In the middle of the twentieth century, the industrial use of the territory of the republic led to a sharp reduction in the habitat of the gazelle, as a result of which the number of animals decreased significantly. As a result, hunting for gazelles has been prohibited in Kazakhstan since 1951 and is listed in the Red Book of the Republic of Kazakhstan as a rare species. According to the gazelle census, the number of gazelles in the park increased by more than 50% from 2006 to 2020.

Key words: Charyn State National Natural Park, gazelle, *Gazella subgutturosa*, category 3, range, endangered species, Red Book of Kazakhstan.